

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

ДО 390-РІЧЧЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПЕРША ПЕЧАТКА ЧЕРНІГОВА

27 березня 1623 р. Чернігів отримав статус магдебурзького міста¹, зовнішніми атрибутами якого були печатка, герб та прапор: «A do pieczętowania spraw mieiskich czernihowskich urzędu burmistrzowskiego y ławniczego za herb mieisky naznachamy świętego Władysława we zbroi, z chorągwią czerwona»². Як бачимо, на міській печатці з'явився св. Владислав. Але наскільки це зображення історичне?

В історичній науці не склалось єдиної думки щодо символіки Чернігова та Чернігово-Сіверської землі. В. Рум'янцева припускає, що емблемою Чернігівського князівства здавна був двоголовий орел³. Натомість Б. Робаков, дослідивши билини чернігівського циклу, доводив, що початково це був віщий ворон або, як варіант, – фантастична істота Семаргл. На користь цих гіпотез, як і інших схожих, можна знайти досить аргументів, тим більше, що емблематика змінювалася протягом століть. Можливо, ворон більш рання емблема, яка трансформувалася в орла під впливом тісних зв'язків Чернігівського князівства з Візантією через Тмутаракань у XI ст.⁴ Доречно відмітити, що великий князь чернігівський Мстислав Володимирович користувався родовим знаком, який мав вигляд тризуба.

Ще одне зауваження відносно герба Чернігівської землі – чорного орла, а саме його кольору. Можна припустити, що він не випадковий. О. Толочко пише: «Різні боки кордону маркіруються різними барвами. Свій бік – світлою, чужий – темною. Протистояння «світлої», «красної» Русі темному, незнайомому полю – одна з головних колористичних домінант давньоруської літератури. Кольоровий код, утім, не єдиний. Він має своє, безпосереднє продовження у знаках сторін світу, де своєму відповідає південь (світло), чужому – північ (темрява). На світанку давньоруської державності саме таким чином поляни усвідомлювали своїх північних сусідів-сіверян, пов'язуючи із ними чорну фарбу, а разом з цим і поняття географічної півночі, холоду. Можна твердити, що уявлення про максимальну етнічну відчуженість обов'язково асоціюється із чорною північчю»⁵.

У такому разі стає зрозумілою позиція фахівців Речі Посполитої, які у XVII ст. стверджували, що двоголовий чорний орел – давня емблема Чернігівської землі, на підставі чого польський сейм у 1633 р. затвердив герб Чернігівського воєводства. Ним став чорний двоголовий орел з розпущеними крильми під королівською короною та вензелем королевича Владислава на грудях (цікаво, що у 30-і XVII ст. був ще один герб, пов'язаний з Чернігівщиною. Це *Погоня* або вершник в обладунках, герб Великого князівства Литовського. Він був розміщений на печатці земського суду Чернігівського повіту)⁶.

На жаль, нам не відома аргументація польської сторони щодо давності орла як емблеми Чернігівщини. Та й взагалі, чи була вона? Не треба забувати, що чернігівські

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім. В. Тарновського.

землі були спірною територією між Річчю Посполитою та Московською державою, а звідси – всілякі намагання обох держав тим чи іншим способом прив'язати їх до себе. Можливо, чорний двоголовий орел планувався як противага московському.

По-іншому до цього питання підходила протилежна сторона. Відомо, що у XVII ст. герба у загальноприйнятому розумінні в Московській державі не існувало, а ті зображення, що ми бачимо на царській печатці, можна розглядати як емблеми (і не більше), котрі підкреслювали думку, що Москва – це збирач руських земель. Цікаво відзначити, що на печатці Івана IV емблема Чернігівської землі – меч східного типу чи шабля, на тарелі Олексія Михайловича – це білий олень на зеленому тлі⁷, у царському «Титулярнику» 1672 р. та на малюнку австрійського дипломата Й. Корба – кінь у супроводі зірок⁸. Як бачимо, у російській традиції емблема чернігівських земель була нестійкою, що пояснюється слабкістю російської геральдики, що як наука почала розвиватися лише у XVIII столітті, а в XVII ст. московським чиновникам доводилося або створювати штучні емблеми, або користуватися розробками досвідченіших західних геральдистів, вносячи свої модифікації. Тому чернігівський орел у 1672 р. стає одноголовим⁹. І у лапах у нього з'являється хрест, який нагадує, що чернігівські землі поряд з Києвом були колискою християнства на Русі. Голову ж орел «втратив», тому що загальнодержавною емблемою Московської держави був двоголовий візантійський орел, і неприпустимо, з точки зору московських чиновників, щоб подібна емблема була у Чернігова, міста хоч і стародавнього, але ж провінційного, яке перебувало певний час у складі Речі Посполитої. Таким чином, чорний орел утвердився як герб Чернігово-Сіверської землі.

У той же час як міський герб Чернігова ми можемо розглядати тільки зображення св. Владислава¹⁰. Чому саме цей святий потрапив на герб? Адміністратором Чернігово-Сіверської землі у той час був королевич Владислав, у майбутньому король Владислав IV, а святий Владислав був його покровителем. Тут треба згадати традиції Київської Русі, її князів, котрі, вміщували на печатках зображення своїх святих покровителів. Чому святий був у військовому спорядженні? Чернігів – це прикордонне місто, до речі, як і зараз. Знову ж аналогії: зображення озброєного воїна бачимо на князівських печатках Київської Русі. Зображення св. Владислава існувало на міській печатці Чернігова з 1623 по 1782 р., тобто 159 років (у XVII–XVIII ст. поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними).

В указі Сенату 1730 р., на який посилаються окремі дослідники, йдеться про затвердження військової емблеми та підтвердження старого земельного герба Чернігівщини, а не міста Чернігова¹¹. Про це переконливо свідчать дані сфрагістики. На печатці Чернігівського полку зображений чорний одноголовий орел з хрестом, а на міській – св. Владислав (не слід забувати про складні відносини між козацьким та міським самоврядуванням на Гетьманщині)¹².

Сьогодні відомі описи 6-и, за іншими джерелами 8-и типів (61 відбиток), печаток м. Чернігова з хронологічними рамками 1651–1782 рр.¹³ На всіх – зображення св. Владислава. 52 відбитки (1769–1781 рр.) описала Н. Грабова. Вона трактує св. Владислава як озброєного *козака*¹⁴. Подібне трактування маємо і в опису печатки 1692 р.¹⁵

Напис на печатках змінювався залежно від підпорядкування міста – чи то польському королю, чи то російському царю. На першому типі чернігівської печатки, який вживався у 1651–1659 рр., а можливо, ще з 1623 р., у написі латиною зазначена підпорядкованість польському королю: «* P I E C Z A T * M I E S T A * E G O K * M * C Z I E R N G O W » (1623–1667 рр.)¹⁶. На всіх інших типах напис поданий кирилицею, і різняться вони, головним чином, царським титулом¹⁷. Наприклад: «ПЕЧАТЬ • М°СТА • ЕГО ЦРЄКОГО ВЕЛИЧ°СТВА РАТЪШИ • ЧЕРНИГОВСКОГО» (1667–1675 рр.). Потім з'являється печатка зразка 1698 р. Нами виявлені однотипні з нею за зображенням печатки 1704 р. та 1710 р. Їх діаметр – 48 мм. Коловий напис у два рядки починається з поділового хрестика: «ПЕЧАТЬ ИХ ЦРСК[О]ГО ПРЕСВЕТЛ[О]ГО ВЕЛИЧЕСТВА МЕСКАЯ РАТУША ЧЕРНИГОВ...»¹⁸.

Далі магістрат користується печатками з легендою «ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГИСТРАТА ЧЕРНИГОВСКОГО ПЕЧАТЬ» (1769–1781 рр., три

Печатка Чернігова, 1659 р.

міський герб – чорний орел під короною з хрестом у лапі²². Чому 159 років св. Владислав усіх задовольняв, а в 1782-ому вже ні? Ймовірно, російська імператриця, один з ініціаторів поділів Речі Посполитої, використовувала всі можливості, щоб знищити будь-яку пам'ять про те, що руські землі входили до складу цієї держави. Крім того, не треба забувати, що цей герб нагадував про особливий статус міста, його магдебурзькі права, що у самодержавній кріпосницькій Росії викликало несприйняття. Уявлення про нову печатку Чернігівського магістрату дає відбиток на червоному сургучу, виявлений нами на рапорті від 2.01.1783 р. 1 департаменту Чернігівського губернського магістрату. Він овальної форми, 40x38 мм. По центру зображений одноголовий орел під короною з хрестом у правій лапі, голова повернута вправо; по колу напис: «: ПЕЧАТЬ: ЧЕ... МАГИСТРАТА»²³.

Зазначимо, що чернігівський орел використовувався як на печатці Чернігівського дворянського зібрання, так і Чернігівського губернського правління²⁴ і залишався гербом міста до жовтневої революції. Після неї Чернігів не мав не те що герба, а й взагалі якоїсь емблеми.

15 березня 1969 р. перша сесія 12 скликання Чернігівської міськради затвердила новий «герб»: «основу герба становить срібний щит слов'янської форми, що символізує давність міста і його важливе оборонне значення в минулому, угорі щита – давньослов'янським шрифтом напис – «Чернігів», внизу – серп і молот, що символізують мирну працю і непорушність союзу робітничого класу й селянства. Центральна червоно-лазурова площина щита, що відтворює кольори прапора УРСР, розподілена золотим колосом пшениці, який підкреслює, що Чернігів – центр області з розвинутим сільським господарством. На лазуровому тлі зображений силует давньої гармати, він нагадує, що Чернігів у минулому був фортецею на південно-західних рубежах Росії; на червоному – срібне зображення реторти і шпулі, яке символізує промисловий розвиток сучасного міста. Пересікаючи лазуровий і червоний фон площини, в'ються хвилі Десни, на березі якої розкинулося місто»²⁵.

Як бачимо, у цій емблемі безліч порушень геральдичних принципів, тому, ясна річ, зі створенням суверенної України серед іншого постало і питання про відновлення історичного герба Чернігова. На розгляд сесії міськради виносився герб з орлом. Повністю було проігноровано перший історичний герб Чернігова – св. Владислава. Депутатам не вистачило знання історії рідного міста. На заваді стала її ідеологічна зашореність. Нарешті, вони прийняли рішення віддати це питання на розгляд ви-

типи). У каталозі 1900 р. музею ім. В. В. Тарновського маємо опис та фотографію подібної печатки (оригінал не зберігся)¹⁹. Якщо її легенда збігається, крім деяких деталей, з печатками, описаними Н. Грабовою, то зображення майже цілком повторює печатку 1698 р.²⁰ Зображення ж св. Владислава за своєю іконографією наближається до відбитка 1667 р. з деякими деталями зображення 1698 р. – пір'я на шоломі, шабля на боці, тобто воно має синтетичний характер. Діаметри вищезгаданих печаток від 17 мм до 40 мм більше наближаються до печатки зразка 1667 р. (28 мм). У 1770 р. побутувала печатка взагалі без напису²¹.

1782 р. указом Катерини II був затверджений інший

конкому, і той своїм рішенням № 332 від 1 грудня 1992 р. ухвалив: «Затвердити герб міста по опису та малюнку, які додаються», тобто орла з хрестом. Автор модифікації та опису цього герба токар Чернігівського радіоприладного заводу В. Сергєєв.

Не менш цікава для нас історія міського прапора Чернігова, бо його символіка тісно пов'язана з міською печаткою і свідчить про вплив сфрагістики на формування зображень міських прапорів Гетьманщини. Опис чернігівського прапора був зроблений 1786 р. Опанасом Шафонським: «Магистрат Черниговский имеет, по старому обикновению, особое магистратовое знамя, которое в торжественных выходах обще с цеховыми употребляется, треугольное, и состоит из голубого штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой пророк Илия, в подножии онаго Святыи апостол Иоанн, апостол Петр и апостол Ияков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма онаго знамя желтого штофу, по краям которой, воместо позументу, золотья и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная позолоченная булава и над онаю такой же крест»²⁶.

Слід зазначити, що зображення озброєного воїна треба, на нашу думку, трактувати ширше, аніж як тільки св. Владислава. Схиляємося до того, що так було і за Гетьманщини. Перед нами узагальнений образ захисника рідної землі. Витоки цього зображення сягають часів Київської Русі. Щось подібне ми бачимо на князівських печатках. Також можна розглядати цей малюнок як уособлення легендарного засновника Чернігова князя Чорного. Окрім цього, 1625 р. був створений козацький загін для охорони Чернігова (до речі, це перша документальна згадка про чернігівських козаків, окрім звісток про легендарну Сновську Січ)²⁷. Отже, трактування св. Владислава як козака теж має історичне підґрунтя.

Треба зауважити, що коли міщани бачили для себе користь від заміни старого герба на новий, вони не вагалися. Відома колізія чернігівського полковника Григорія Самойловича з магистратом за символіку Чернігова. Про це у Коломацьких статтях 1687 р. написано так: «А сын его, Григорий, в Чернигове бранил войта и мещан, и лаючи казнью грозил, что войт и мещане хотели поставить на ратуше орла платанного, в то знамение, что город Чернигов есть власное Их Царского Пресветлого Величества отчина, и говорил Григорий войту и мещанам так: «Не будете, мужики, жить на свете, что хочете выломаться из подданства господина отца моего и поддаться Москве». И заказал, дабы орла не ставили и ставить не дерзали»²⁸.

Щодо сюжету «Преображення Господне», то воно на міському прапорі теж було не випадкове. Адже в Чернігові стоїть один з найстаріших мурованих храмів східного слов'янства – Спасо-Преображенський собор XI ст. і для чернігівців він завжди був головним осередком віри і духовності.

До останнього часу були відсутні відомості щодо першої печатки міста. Ретельний аналіз публікації А. Гречила та порівняння наведеного ним малюнка з фото печатки та документа, на якому вона міститься, дозволяють нам припустити, що маємо справу з першою модифікацією чернігівської печатки. З'ясувалося, що, на відміну від малюнка, верх держака прапора, що тримає св. Владислав, має вигляд алебарди, голова святого повернута вправо від глядача, на його голові яйцеподібний шолом з широкими крисами, опущеними донизу. Звертає на себе увагу архаїчність обладунків та озброєння. Аргументом на користь нашого припущення є і латиномовний напис з королівським титулом: «*PIECZAT×MIESTA×EGO K*M*CIERNGOW»²⁹. Ймовірно, вона була в обігу з 1623 р. по 1667 р. Нижче подаємо публікацію документа³⁰, який сам по собі цікавий, бо проливає світло на деякі деталі чернігівського життя середини XVII ст. – склад міського уряду, імена урядовців, практику судочинства, міські топографію та фортифікаційні укріплення, диплом купчої, функціональне призначення ратушної печатки.

**Выпис с книгъ мѣскихъ права майдеборского ратуша Черниговского
Року божого тысяча шестъ сотъ пятъ десятъ девятого мца августа
трьдцать первого дня**

На уряде мѣскимъ Черниговскимъ передъ нами Григоремъ Ивановичомъ Яхимовичомъ войтомъ а Григориемъ Олешковичомъ бурмистромъ и судомъ зуполне засельмъ в ратушу черниговскомъ ставъши очевисто панъ Веремѣй Корнеевичъ и Григорий Анѣдреевичъ Москаленько месчане черниговские явъне ясне и доброволне до книгъ мѣскихъ черниговскихъ признали ижъ оны маючи пляць цалый тутъ в самомъ мѣсте Чернигове объмежу пляцовъ Мишка райцы з другою стороны през улицу обокъ до кляшъгору с третее стороны тыломъ през улицу до паркану¹⁹ с четвертое стороны такъже през улицу напротивко Тимоха Гуса в оный свой власный никому нивъчомъ непенный и незаведенный правомъ вечыстымъ и назадъ неворочаючи на вѣчностъ всечесному господину отцу Петру Кричевскому спаскому черниговскому ему самому пане малжонце и потомкомъ его за осимнадцать копъ грошей личьбы литовское продали и грошы одобравъшы квитчовали даючи моць и владзу на томъ пляцу господинове селитса будоватися и на ономъ спокойнее мешкати и одъ себе кому хотѣти дати продати даровати записати того сознаваючие они сами жоны и потомкове ихъ вѣчными часы боронити не мають и мочы не будутъ подъ закладомъ другое таковое сумъмы и на далшее утвержене тое продажи тые сознаваючие просили нас урядъ о придане пановъ радныхъ на подане в поссесью того пляцу што мы с повинности своей урядовой придалисмо с посродне себе пановъ радныхъ славетныхъ пана Алексѣя Матвѣевича и пана Ивана Елисеѣевича Гумничу райцовъ и месчанъ черниговскихъ и при нихъ опатрного Марка Подгорского слугу урядового мѣского которые тамъ бывъшие за добровольнымъ поданемъ вышъгреченыхъ сознаваючыжъ моцью уряду своего подали завели и вѣчными посессорами всечесного господина отца Петра Кричевского свесченъника спаского черниговского его самого панию малжонку и потомки его zostавили которого поданя // в поссесию пляцу вышъменованого ништо не боронилъ зъ жаднымъ правомъ и належнымъ за три кротънымъ воланемъ слуги урядового мѣского ништо не одъзывался и того пляцу не боронилъ (...) и на томъ тую свою реляцию до книгъ мѣскихъ (...)ли што все для памяти до книгъ мѣскихъ есть записано с которыхъ и тотъ выписъ подъ печатю мѣскою ратушною черниговскою есть выданъ. Писанъ в ратушу черниговскомъ.

Емельянъ Ивановичъ Яхимовичъ
мѣский черниговский писаръ М.П.

Кориговал с книгами

1. Ситий І. Історичний герб і прапор Чернігова // Місцеve самоврядування та статутне право в Україні: збірка матеріалів. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – С. 45–52; Ситий І. Міські печатки Гетьманщини: Доба козацька // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 50–57; Ситий І. Історичні клейноди Чернігова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30–38.

2. Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – вїт чернігівський // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ. 2011. – С. 119.

3. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 51, 81.

4. Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7). У 2 част. – Част. 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С. 136–152.

5. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30.

6. Ситий І. Герб Чернігова // Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1. У польських геральдичних джерелах описаний фіктивний герб Чернігова та Сіверщини: у червоному щиті білий орел та білий кінь у супроводі зірок (Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів: УГТ, 2010. – С. 50–51).

7. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.

8. Гречило А. Українська територіальна геральдика. – С. 51.
9. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
10. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 2.
11. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 80–81.
12. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 218. – Арк. 2зв.; Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. //Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1991. – С. 289.
13. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. //Знак – Львів: УГТ, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4; Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – С. 150–152.
14. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 289.
15. Материали. Выпис с книг мѣских права майдеборского ратуша черниговского. 24.05.1692 //Черниговские губернские веомости. – 1857. – 6 мая (№ 18). – Часть неофициальная. – С. 149–150.
16. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. //Знак – Львів, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4
17. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – С. 151–152.
18. Відомі відбитки цієї печатки на документах 1700 р. та 1706 р. (Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст.).
19. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 2.
20. Винклер фон П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – С. V.
21. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. – С. 289.
22. Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.
23. ДАЧО. – Ф. 242. – Оп.1. – Спр. 12. – Арк. 2зв.
24. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 502/37/1. – Арк. 1.
25. Ситий І. Герб Чернігова. – С. 2.
26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С. 245–247. Реконструкція прапора здійснена у 2003 р. І. Ситим, Л. Посьмашною, С. Леп'явкою.
27. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова //Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 34.
28. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. //Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 34.
29. В останньому слові можливо лігатура NI.
30. Вдячні В. Дудці за поміч в отриманні копії.
31. Паркан – накрита дахом дерев'яна стіна стовпово-пазової конструкції, в якій влаштували стрільниці (Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 343)